BHARATI BHAWAN (P&D)

संस्कृत भारती 2

देवकान्त झा   गोपबन्धु मिश्र

1

पुनरावर्तन—अकारान्त पुँलिङ्ग (प्रथम पुरुष) शब्द

(Revision—अ-Ending Words of the Masculine Gender, Third Person)

एषः कः अस्ति?

एषः बालकः अस्ति।

एषः बालकः हसति।

सः कः अस्ति?

सः वृक्षः अस्ति।

एतौ कौ स्तः?

एतौ बालकौ स्तः।

एतौ बालकौ हसतः।

तौ कौ स्तः?

तौ वृक्षौ स्तः।

एते के सन्ति?

एते बालकाः सन्ति।

एते बालकाः हसन्ति।

ते के सन्ति?

ते वृक्षाः सन्ति।

- **इन वाक्यों को भी देखें (Look at these sentences too)**

अयम् अश्वः धावति।	इमौ अश्वौ धावतः।	इमे अश्वाः धावन्ति।
एषः गजः चलति।	एतौ गजौ चलतः।	एते गजाः चलन्ति।
सः गायकः गायति।	तौ गायकौ गायतः।	ते गायकाः गायन्ति।
कः नृत्यति?	कौ नृत्यतः?	के नृत्यन्ति?
नर्तकः नृत्यति।	नर्तकौ नृत्यतः।	नर्तकाः नृत्यन्ति।

- **पढ़ें और समझें (Read and understand)**

1. **कारक** (Case)—क्रिया से सम्बन्ध रखनेवाले संज्ञा और सर्वनाम 'कारक' है। अर्थात जिन संज्ञाओं और सर्वनामों का सम्बन्ध क्रिया से होता है, उन्हें कारक कहते है। जैसे—बालकः पुस्तकं पठति। इसमें 'पठति' क्रिया से सम्बन्ध रखने से 'बालक' एवं 'पुस्तक' कारक है। कारक छह होते है—कर्त्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान और अधिकरण।

2. **विभक्ति** (Case-ending)—कारक और वचन के बोधक चिह्न को 'विभक्ति' कहते है। यथा—बालकः चन्द्रं पश्यति। यहाँ मूल शब्द 'चन्द्र' कर्म कारक है। उसमें कर्म कारक का बोधक द्वितीया विभक्ति (एकवचन) 'अम्' जुड़कर 'चन्द्रं' पद बना है। विभक्तियाँ सात है—प्रथमा से सप्तमी।

3. **वचन** (Number)—संज्ञा या सर्वनाम की संख्या 'वचन' कहलाती है। संस्कृत में वचन तीन है—एकवचन (singular), द्विवचन (dual) एवं बहुवचन (plural)। प्रत्येक विभक्ति में इन वचनों के अनुसार शब्दों के रूप भिन्न-भिन्न होते हैं।

4. **कर्त्ता कारक** (Nominative case)—क्रिया को करनेवाली संज्ञा या सर्वनाम 'कर्त्ता कारक' है। इस कारक में प्रथमा विभक्ति का प्रयोग होता है। जैसे—बालकः हसति। 'हसति' क्रिया को करनेवाला 'बालक' 'कर्त्ता' है, अतः उसमें प्रथमा विभक्ति है।

5. **प्रथम पुरुष** (Third person)—पुरुष तीन होते है—प्रथम (third), मध्यम (second) और उत्तम (first)। जिसके बारे में कुछ कहा जाय, वह 'प्रथम पुरुष' है। युष्मद् (मध्यम पुरुष) और अस्मद् (उत्तम पुरुष) सर्वनामों के अतिरिक्त सभी संज्ञाएँ एवं सर्वनाम प्रथम पुरुष हैं। जैसे—बालकः हसति । सः चलति।

अभ्यास

1. संस्कृत में रूपान्तर करें। (Render in Sanskrit.)

गाँव (village) = ……ग्रामः……	दो चोर (two thieves) = ……चौरौ……
मोर (peacock) = …………	अनेक बन्दर (many monkeys) = …………
दो कान (two ears) = …………	दो हाथ (two hands) = …………
दादा (paternal grandfather) = पितामहः	अनेक शिक्षक (many teachers) = …………

2. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखें। (Write the meanings of the following words.)
   कृषकाः, अध्यापकौ, आपणिकः, शुकः, मण्डूकाः, कपोतः

3. दिए गए शब्दों के उचित रूपों से रिक्त स्थानों की पूर्ति करें।
   (Fill in the blanks with suitable forms of the given words.)

   (क) एषः ……अश्वः…… धावति। (अश्व)

   (ख) एतौ …………………… गर्जतः। (सिंह)

   (ग) ते …………… इतिहासं पठन्ति। (छात्र)

   (घ) सः …………………… नृत्यति। (मयूर)

   (ङ) एते …………………… तरन्ति। (मीन)

   (च) …………………… गायन्ति। (कोकिल)

4. निम्नलिखित वाक्यों में क्रियाओं को शुद्ध करें।
   (Correct the verbs in the following sentences.)

   (क) एषः छात्रः नमन्ति।
   (ख) मयूराः नृत्यति।
   (ग) कः पश्यतः ?
   (घ) ते वानराः धावतः।
   (ङ) एतौ खगौ अस्ति।

5. निम्नलिखित वाक्यों को अन्य वचनों में लिखें।
   (Write the following sentences in the other numbers.)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
(क)	सः बालकः गच्छति।	तौ बालकौ गच्छतः।	ते बालकाः गच्छन्ति।
(ख)	……………………।	तौ कृषकौ हलतः।	……………………।
(ग)	छात्रः नमति।	……………………।	……………………।
(घ)	……………………।	……………………।	बालकाः क्रीडन्ति।
(ङ)	……………………।	शिक्षकौ वदतः।	……………………।
(च)	……………………।	……………………।	एते मण्डूकाः कूर्दन्ति।

6. निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद करें। (Translate the following sentences.)

   (क) अयं बालकः क्रन्दति।
   (ख) ते शशकाः सन्ति।

(ग) सः मृगः धावति।

(घ) नराः गच्छन्ति।

(ङ) एषः बालकः गणेशं नमति।

(च) एतौ छात्रौ जलं पिबतः।

7. संस्कृत में अनुवाद करें। (Translate into Sanskrit.)

(क) ये दो छात्र हैं। (These are two students.) एतौ छात्रौ स्तः।

(ख) यह हाथी है। (This is an elephant.)

(ग) वे लड़के दौड़ते नहीं हैं। (Those boys do not run.)

(घ) रमेश नाच रहा है। (Ramesh is dancing.)

(ङ) वे अध्यापक जा रहे हैं। (Those teachers are going.)

(च) मेघ गरजते हैं। (Clouds thunder.)

*

2

पुनरावर्तन—आकारान्त स्त्रीलिङ्ग (प्रथम पुरुष) शब्द

(Revision—आ-Ending Words of the Feminine Gender, Third Person)

एषा का अस्ति?

एषा बालिका अस्ति।

एषा बालिका नृत्यति।

सा का अस्ति?

सा नौका अस्ति।

सा नौका तरति।

एते के स्तः?

एते बालिके स्तः।

एते बालिके नृत्यतः।

ते के स्तः?

ते नौके स्तः।

ते नौके तरतः।

एताः काः सन्ति?

एताः बालिकाः सन्ति।

एताः बालिकाः नृत्यन्ति।

ताः काः सन्ति?

ताः नौकाः सन्ति।

ताः नौकाः तरन्ति।

- इन वाक्यों को भी देखें (Look at these sentences too)

इयं महिला हसति।	इमे महिले हसतः।	इमाः महिलाः हसन्ति।
एषा शिक्षिका गच्छति।	एते शिक्षिके गच्छतः।	एताः शिक्षिकाः गच्छन्ति।
सा पाठशाला अस्ति।	ते पाठशाले स्तः।	ताः पाठशालाः सन्ति।
का भोजनं पचति?	के भोजनं पचतः?	काः भोजनं पचन्ति?
कन्या भोजनं पचति।	कन्ये भोजनं पचतः।	कन्याः भोजनं पचन्ति।

अभ्यास

1. संस्कृत में रूपान्तर करें। (Render in Sanskrit.)

कहानी (story) = ……कथा…… अनेक भाषाएँ (many languages) = ……भाषाः……

नाक (nose) = …………… बकरी (female goat) = ……………

साँझ (evening) = ……सन्ध्या…… दो बेटियाँ (two daughters) = ……………

अनेक लताएँ (many creepers) = …… कई तराजू (many balances) = ……………

2. उपयुक्त क्रियाएँ चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति करें।
(Choose suitable verbs and fill in the blanks.)

(क) रमा …………………। (नृत्यतः, पचन्ति, नृत्यति)

(ख) गङ्गा …………………। (प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति)

(ग) महिलाः …………………। (भ्रमति, भ्रमन्ति, भ्रमतः)

(घ) सरस्वतीपूजा …………। (नृत्यति, पचति, भवति)

(ङ) इमाः छात्राः …………। (तरति, हसति, नमन्ति)

3. निम्नलिखित वाक्यों को अन्य वचनों में लिखें।
(Write the following sentences in the other numbers.)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
(क)	एषा पाचिका पचति।	एते पाचिके पचतः।	एताः पाचिकाः पचन्ति।
(ख)	…………………।	…………………।	ताः बालिकाः वदन्ति।
(ग)	…………………।	अजे चरतः।	…………………।
(घ)	एषा कलिका विकसति।	…………………।	…………………।

(ङ) .... । .... । विशालाः सभाः भवन्ति ।

(च) .... । एते गायिके गायतः। .... ।

4. सही विकल्प चुनें। (Choose the correct option.)

(क) नाक (nose) = जिह्वा, हस्तः, नासिका

(ख) कलियाँ (buds) = कन्याः, मक्षिकाः, कलिकाः

(ग) बगीचा (garden) = तडागः, वाटिका, कारा

(घ) गरदन (neck) = गण्डः, ग्रीवा, कर्णः

(ङ) तराजू (balance) = तारका, दूर्वा, तुला

5. दिए गए सर्वनामों के उचित रूपों से रिक्त स्थानों की पूर्ति करें।
(Fill in the blanks with suitable forms of the given pronouns.)

(क) ...एषा... वाटिका मनोहरा अस्ति। (एतत्)

(ख) एषा .... अस्ति? (किम्)

(ग) .... एका गायिका अस्ति। (एतत्)

(घ) .... कन्याः हसन्ति? (किम्)

(ङ) .... अध्यापिकाः लिखन्ति। (एतत्)

(च) .... गजाः धावन्ति। (तत्)

6. निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद करें। (Translate the following sentences.)

(क) एषा एका मुद्रिका अस्ति।

(ख) अत्र विशालाः नौकाः सन्ति।

(ग) सा गायिका मधुरं गायति।

(घ) कन्याः संस्कृतं पठन्ति।

(ङ) इमे छात्रे किं वदतः?

7. संस्कृत में अनुवाद करें। (Translate into Sanskrit.)

(क) शोभा नाचती है। (Shobha dances.)

(ख) लड़कियाँ खेल रही हैं। (The girls are playing.)

(ग) रमा गीत गा रही है। (Rama is singing a song.)

(घ) यह एक डाल है। (This is a branch.)

(ङ) ये दो लड़कियाँ दौड़ रही हैं। (These two girls are running.)

पुनरावर्तन—अकारान्त नपुंसकलिङ्ग (प्रथम पुरुष) शब्द

(Revision—अ-Ending Words of the Neuter Gender, Third Person)

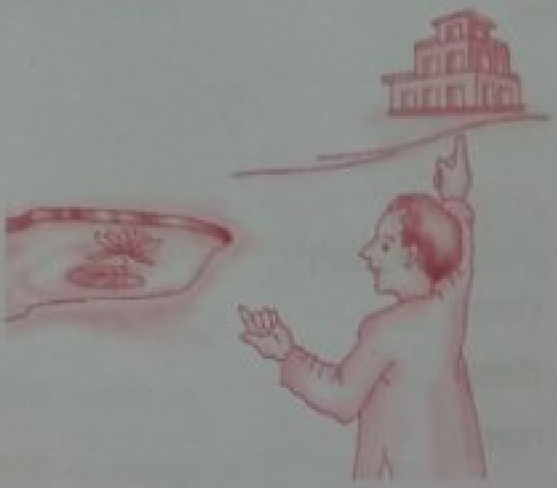

एतत् किम् अस्ति?

एतत् कमलम् अस्ति।

एतत् कमलं विकसति।

तत् किम् अस्ति?

तत् भवनम् अस्ति।

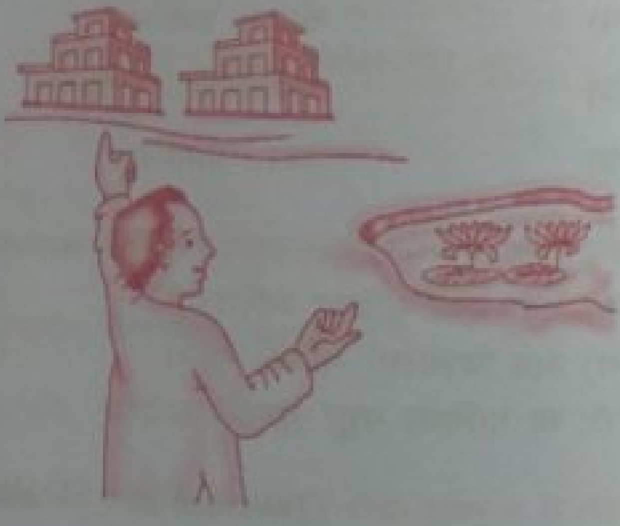

एते के स्तः?

एते कमले स्तः।

एते कमले विकसतः।

ते के स्तः?

ते भवने स्तः।

एतानि कानि सन्ति?

एतानि कमलानि सन्ति।

एतानि कमलानि विकसन्ति।

तानि कानि सन्ति?

तानि भवनानि सन्ति।

- **इन वाक्यों को भी देखें (Look at these sentences too)**

इदम् आम्रम् अस्ति।	इमे आम्रे स्तः।	इमानि आम्राणि सन्ति।
एतत् गृहम् अस्ति।	एते गृहे स्तः।	एतानि गृहाणि सन्ति।
तत् मोदकम् अस्ति।	ते मोदके स्तः।	तानि मोदकानि सन्ति।
किं पतति?	के पततः ?	कानि पतन्ति?
पत्रं पतति।	पत्रे पततः।	पत्राणि पतन्ति।

- **पढ़ें और समझें (Read and understand)**

किसी भी व्यञ्जन वर्ण से पूर्व आनेवाला 'म्' बदलकर अनुस्वार (ं) हो जाता है। जैसे—

किम् पतति = किं पतति?

कमलम् विकसति = कमलं विकसति।

किन्तु स्वर वर्ण से पूर्व आनेवाले 'म्' का परिवर्तन नहीं होता। जैसे—

पुस्तकम् अस्ति = पुस्तकम् अस्ति।

अयम् आगच्छति = अयम् आगच्छति।

इस विधि को **अनुस्वार-विधि** कहते हैं।

अभ्यास

1. **संस्कृत में रूपान्तर करें।** (Render in Sanskrit.)

दो फूल (two flowers) = ...

अनेक नगर (many towns) = नगराणि

पेट (stomach) = ...

मुँह (mouth) = ...

जंगल (forest) = ...अरण्यम्......

पानी (water) = ...

दूरदर्शन (television) = ...

चिट्ठी (letter) = ...पत्रम्......

2. **दिए गए सर्वनामों के उचित रूपों से रिक्त स्थानों की पूर्ति करें।**
(Fill in the blanks with suitable forms of the given pronouns.)

(क) ......एतानि...... मित्राणि आगच्छन्ति। (एतत्)

(ख) .... शुष्काणि पत्राणि पतन्ति। (तत्)

(ग) .... एकं कङ्कणम् अस्ति। (एतत्)

(घ) तानि .... सन्ति? (किम्)

(ङ) तत् .... तिष्ठति? (किम्)

(च) .... जलं शीतलम् अस्ति। (तत्)

3. नीचे दिए गए शब्दों से रिक्त स्थानों की पूर्ति करें।
(Fill in the blanks with the words given below.)

मधुरं, एकं, श्वेतम्, पुष्पाणि, चित्रं, द्वे

(क) एतानि .... विकसन्ति।

(ख) उदरम् .... भवति।

(ग) एतत् छत्रं .... अस्ति।

(घ) नयने .... भवतः।

(ङ) रमा एकं सुन्दरं .... पश्यति।

(च) सुरेशः .... वचनं वदति।

4. रेखांकित शब्दों को शुद्ध करें। (Correct the underlined words.)

(क) अत्र <u>दशानि</u> चित्राणि सन्ति। अत्र दश चित्राणि सन्ति।

(ख) एतानि पञ्च <u>रूप्यक</u> सन्ति।

(ग) इदं <u>मोदकः</u> मधुरम् अस्ति।

(घ) तानि <u>चित्रं</u> सुन्दराणि सन्ति।

(ङ) <u>एषः</u> उद्यानं शोभनम् अस्ति।

(च) एषा वाटिका <u>शोभनः</u> अस्ति।

5. दी गई संज्ञाओं के उचित रूपों से रिक्त स्थानों की पूर्ति करें।
(Fill in the blanks with suitable forms of the given nouns.)

(क) एते ......कृषकाः...... हलन्ति। (कृषक)

(ख) तत् .... आगच्छति। (मित्र)

(ग) एतत् .... सुन्दरम् अस्ति। (चित्र)

(घ) एते .... पततः। (पत्र)

(ङ) तानि .... विशालानि सन्ति। (नेत्र)

(च) एतानि .... विकसन्ति। (कमल)

6. निम्नलिखित शब्दों के लिङ्ग और वचन पहचानें।
(Identify the gender and the number of each of the following words.)

	लिङ्ग	वचन
(क) कुसुमानि	नपुंसक	बहुवचन
(ख) नयने	....	....
(ग) पत्राणि	....	....
(घ) पायसम्	....	....
(ङ) खड्गः	....	....
(च) शाखाः	....	....

7. संस्कृत में अनुवाद करें। (Translate into Sanskrit.)

(क) पानी गरम है।
(The water is hot.)

(ख) यह दूरदर्शन है।
(This is a television.)

(ग) ये फल मीठे हैं।
(These fruits are sweet.)

(घ) यहाँ फूल खिलते हैं।
(Flowers blossom here.)

(ङ) बन्दर दौड़ रहे हैं।
(The monkeys are running.)

(च) माँ पका रही है।
(Mother is cooking.)